

Οι απαρχές του φιλοσοφικού διηγήματος στην αρχαία Αθήνα

Στην ιστορία των ευρωπαϊκών γραμμάτων το φιλοσοφικό διήγημα ήκμασε κυρίως στον χώρο της λογοτεχνίας, ενώ η καθαρά φιλοσοφική διάνοηση δεν το αποδέχτηκε ποτέ κατά βάθος. Εντούτοις, στις αρχαίες παραδόσεις της Ανατολής (π.χ. στον ραβινικό ιουδαϊσμό και στον κλασικό βουδισμό) η μυθοπλασία ήταν νόμιμο και καταξιωμένο μέσο για τη μετάδοση πνευματικής διδασκαλίας. Ακόμη νωρίτερα, το φιλοσοφικό διήγημα γεννήθηκε στην κλασική Αθήνα, με μαιευτήρες πρωτίστως τους σοφιστές. Ήδη από τότε, όπως και σε ολόκληρη τη μετέπειτα ιστορία του, υπήρξε είδος πολυσυλλεκτικό και παμφάγο, που απορροφούσε μοτίβα και εκφραστικούς τρόπους από ποικίλα γένη αφήγησης. Σε αυτήν την ομιλία θα εξεταστούν τρία αφηγήματα στοχαστών που έδρασαν στην αρχαία Αθήνα, με στόχο να ανιχνευθούν τα υλικά του λαϊκού φαντασιακού, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για τη σύνθεσή τους, και ο τρόπος με τον οποίον αυτά τα υλικά εκλεπτύνθηκαν και αποπνευματώθηκαν, ώστε να αισθητοποιήσουν θεωρητικές ιδέες.

α) Ο μύθος του Πρόδικου για την εκλογή του Ηρακλή βασίζεται κυρίως σε έναν τύπο αλληγορικής αφήγησης διαδομένο από παλιά στην Εγγύς Ανατολή. Στις ιστορίες αυτού του τύπου πρωταγωνιστούν προσωποποιήσεις του καλού και του κακού, και το κεντρικό θέμα είναι η μεταξύ τους σύγκρουση, που εκτυλίσσεται ενώπιον κάποιου (συνήθως θεϊκού) κριτή. Παραδείγματα προσφέρουν μια χετιτική διήγηση και ένα αιγυπτιακό παραμύθι του 13ου αι. π.Χ., ένας αισώπειος μύθος και μια παραβολή από το εβραϊκό βιβλίο των *Παροιμιών*. Συνήθως η πλευρά του καλού δικαιώνεται, αλλά μόνο αργά και με δυσκολία. Ο Πρόδικος επιλέγει ως διαιτητή τον Ηρακλή λόγω της ηθικής αμφισημίας που χαρακτήριζε αυτόν τον ήρωα στο σύνολο των ελληνικών μύθων (επίπονοι άθλοι αρετής αλλά και ροπή προς τις ηδονιστικές εκτροπές της κακίας). Ο κριτής γίνεται ο βασικός χαρακτήρας, στον οποίο εστιάζει η ιστορία, και η πάλη καλού και κακού εσωτερικεύεται εντός του ως ψυχικό φαινόμενο. Η απλοϊκή αλληγορία μετατρέπεται σε ηθική παραβολή για τις κρίσιμες επιλογές που καθορίζουν τη ζωή μας. Ο Πρόδικος ασκεί επίσης κριτική ενάντια στις αμοραλιστικές και ατομικιστικές θεωρίες, που προωθούνταν από αντίπαλους διανοητές όπως ο Θρασύμαχος και ο Καλλικλής, και υποστηρίζει την κρατούσα ιδεολογία της δημοκρατικής Αθήνας.

β) Στην ανθρωπολογική μυθιστορία του Πρωταγόρα, από τον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο, το αφηγηματικό υλικό προέρχεται κυρίως από την αισωπική παράδοση των αιτιολογικών μύθων, οι οποίοι εξηγούν υπό μορφή αφήγησης για ποιον λόγο συμβαίνει κάποιο γνωστό φαινόμενο, φυσική κατάσταση ή γενικευμένη τάξη πραγμάτων σε ορισμένο πεδίο της εμπειρίας. Σε αυτές τις αισώπειες ιστορίες εμφανίζονται συχνά τα ίδια πρόσωπα όπως και στον μύθο του Πρωταγόρα (Δίας, Ερμής, Προμηθέας) σε πολύ παρόμοιους ρόλους: δημιουργούν τους ανθρώπους και τα ζώα, μοιράζουν στα πλάσματά τους ποικίλα χαρίσματα, ενσταλάζουν στους θνητούς ηθικές ιδιότητες και γνωρίσματα του χαρακτήρα, τους δωρίζουν επιτεύγματα του πολιτισμού, φροντίζουν για την ισόποση κατανομή των ιδιοτήτων ή την ανατρέπουν. Σχεδόν κάθε μοτίβο στο αφηγηματικό Πρωταγόρα βρίσκει αντιστοιχία σε μία ή περισσότερες αισωπικές ιστορίες, των οποίων αναπαράγει, παραλλάσσει ή μεταμορφώνει τη βασική κατάσταση. Η συμβολική λειτουργία των προσώπων, που παριστάνουν ηθικές και ψυχολογικές δυνάμεις, φυσικές ή πολιτισμικές διεργασίες της εξέλιξης, είναι εμπνευσμένη επίσης από την αισωπική πρακτική. Ο αισώπειος μύθος, το πιο αφαιρετικό και διανοητικό από τα είδη της λαϊκής αφήγησης, συνάρπαξε τους διανοούμενους της Αθήνας, από τον Σωκράτη μέχρι τους Περιπατητικούς.

γ) Οι πλατωνικοί μύθοι συντίθενται ομοίως από απλά υλικά του λαϊκού αφηγηματικού πλούτου (μαγικά παραμύθια, ουτοπικά μοτίβα και συλλήψεις σχεδόν

«επιστημονικής φαντασίας», αισωπική ηθολογία των ζώων κ.ά.), τα οποία εξυψώνονται σε εκφράσεις κοσμολογικών ιδεών ή μεταφυσικής αναζήτησης. Ο μύθος του Θεουθ και της γραφής, στο τέλος του *Φαίδρου*, παρουσιάζει αναλογίες με κεντρικό επεισόδιο μιας αιγυπτιακής φανταστικής νουβέλας (πιθανότατα από τη σαϊτική περίοδο, 7ος/6ος αι. π.Χ.), όπου αντιπαρατίθενται οι ίδιοι θεοί (Θεουθ και Αμούν-Ρα), πάλι σε σχέση με τη γραφή, τη δύναμη και τους κινδύνους της. Η αιγυπτιακή διήγηση αφορά συγκεκριμένο θεϊκό γραπτό, που αποτελεί το κλειδί της υπέρτατης γνώσης αλλά προξενεί δεινά στους ανθρώπους. Ο πλατωνικός μύθος παρουσιάζει μεγαλύτερη γενίκευση και αφαίρεση: αναφέρεται εν γένει στην τεχνική της γραφής και στις δυσμενείς επιπτώσεις της για το ανθρώπινο γένος. Δεν αποκλείεται ο Πλάτων να εμπνεύστηκε από κάποια αιγυπτιακή διήγηση συγγενική ή παρόμοια με την παραπάνω νουβέλα. Το φανταστικό διήγημα μεταμορφώθηκε σε φιλοσοφική παραβολή γύρω από τα όρια της γνώσης, τοποθετημένη σε πολύ ευρύτερο ανθρωπολογικό και επιστημολογικό πλαίσιο.